

Byer, byhierarkier og byudvikling i Danmark 1550-1700

Af Ole Degn

Indtil slutningen af 1800-årene var de danske byer meget små, når bortses fra hovedstaden. Alligevel var de meget forskellige også med hensyn til befolkningstal. De stod i et hierarkisk system, således som det i artiklen skildres af Ole Degn, der inddrager en række administrative og økonomiske forhold sammen med befolkningstallene i en analyse af bysystemet i perioden 1550-1700.

Ved middelalderens slutning, med den lutherske reformation i 1536, var der i Danmark 85 købstæder. Kongeriget omfattede da foruden Nørrejylland og Øerne de i 1645 og 1660 tabte Sundprovinser, Skåne, Halland (1645) og Blekinge, mens Sønderjylland eller Slesvig var et hertugdømme, hvoraf dele hørte under den danske konge som hertug¹. Købstæderne var de byer, der havde fået særlige privilegier, købstads »ret og frihed«, omfattende egen styrelse (ved borgmestre og rådmænd), egen jurisdiktion (byretten) og erhvervsmæssige rettigheder, der adskilte dem fra landsbyerne som steder for produktion og omsætning (håndværk og handel, herunder torveret).

Om købstædernes befolkningstal i 1536 vides intet. At dømme efter de forskellige byers ansættelse til den såkaldte byskat (jfr. tabelbilag 1) stod de dog i et hierarki med større og mindre byer på nogenlunde samme måde som mere end 100 år senere, da vi har de tidligste befolkningstal.

I året 1600 finder vi i kongeriget 81 byer – heraf de 27 i Sundprovinserne – idet der er sket en række karakteristiske forandringer som følge af regeringens politik med henblik på at støtte erhvervslivet og fremme rigets sikkerhed gennem fæstningsbyggeri. Med henblik på at skabe en ny by ud fra disse hensyn, blev fæstningsbyen Christianopol i det østlige Blekinge

1. Artiklen er oprindeligt skrevet til 19. wolfenbütteler symposium, maj 1986. En detaljeret redegørelse for bybestanden på forskellige tidspunkter mellem 1536 og 1870 giver Vilhelm Lorenzen: *Vore byer. Studier i bybygning*, 1-5, 1947-58. Om byernes forhold i øvrigt i perioden, se Ole Degn: *De nyanlagte byer og byudviklingen i Danmark 1600-1800. (Urbaniseringsprosessen i Norden. Red. af Grethe Authén Blom. Del 3. De anlagte steder på 1600-1700 tallet. Det XVII. nordiske historikermøde, Trondheim 1977, s. 9-48).*

Kort 1 De danske købstæder ca. 1536.

Cirklerne angiver en grænse på 15 km for hver by. Efter Vilhelm Lorenzen: Vore byer. Studier i bybygning, 1, 1947, s. 18.

grundlagt i 1599 og året efter tre små købstæder nedlagt til fordel for den-
ne². Ud fra samme hensyn var tidligere en række byer blevet befæstet som
led i rigsforsvaret³. Af hensyn til eksisterende byer var på forskellige tids-

2. Elleholm, Lykå og Avaskær.

3. Befæstede byer var i perioden foruden de i tabelbilag 1 for årene 1645 og 1660 anførte tidligere også: Kalundborg og Randers.

punkter nogle små byer blevet nedlagt, nemlig to i Skåne og én i Halland, og på Møn var en lille by endelig gledet ud af købstædernes rækker⁴. Til gengæld var en enkelt ny by kommet til i Jylland, med privilegier på handel⁵.

Da vi i 1672 har de første tal for byernes befolkning, var der foruden hovedstaden København 62 købstæder tilbage i det Danmark, der med Skånelandene i 1660 havde mistet hele 18 købstæder. Det samlede befolkningstal er ukendt, men de senere beregninger har sat tallet til 474.000, og man får derved en bybefolkningsprocent på ca. 24⁶. I århundredets løb var udviklingen for byerne fortsat fra det foregående århundrede, som led i kongernes erhvervs- og militærpolitik. I 1614 var fæstningsbyen Kristianstad i Skåne blevet grundlagt, og to mindre byer blev nedlagt til fordel for denne⁷. En tredje skånsk småby blev nedlagt til fordel for Malmø⁸. I Halland blev Varberg i årene efter 1613 flyttet og ny-anlagt som fæstningsby, i 1638 fik en ny bebyggelse ved det i 1623 oprettede ridderlige akademi i Sorø købstadsrettigheder, i 1640erne anlagdes Christianshavn som en søsterby til København med henblik på at fungere også som fæstningsby, og i 1650erne anlagdes fæstningsbyen Fredericia i Jylland.

På grundlag af opgivelserne fra 1672 for byernes befolkning kan vi ret nøje placere 57 af byerne i forhold til hinanden og iagttagelse forholdet mellem små og store byer (se tabelbilag 1). Af de 57 byer havde blot 22 over 1.000 indbyggere, og hele 12 havde under 500 indbyggere. Af store byer, med mere end 5.000 indbyggere, var der blot én, den dominerende hovedstad, der med ca. 41.500 indbyggere alene kunne veje de 49 mindste byer op. Små byer var altså et fremtrædende træk i den danske byudvikling.

Med befolkningstal på blot 272, 343 og 343 blev de tre mindste købstæder endda overgået af adskillige af de største landsbyer⁹. Man kan formode, at der i de tre købstæder har været henholdsvis ca. 55 og 70 ejendomme, dvs. gårde, huse og boder, idet et gennemsnitligt beboertal på ca. 5 synes at kunne iagttages for perioden. Dermed lå 29 landsbyer

4. Engelholm og Tommarp; og Gåsekil.

5. Skanderborg, privilegier 1583.

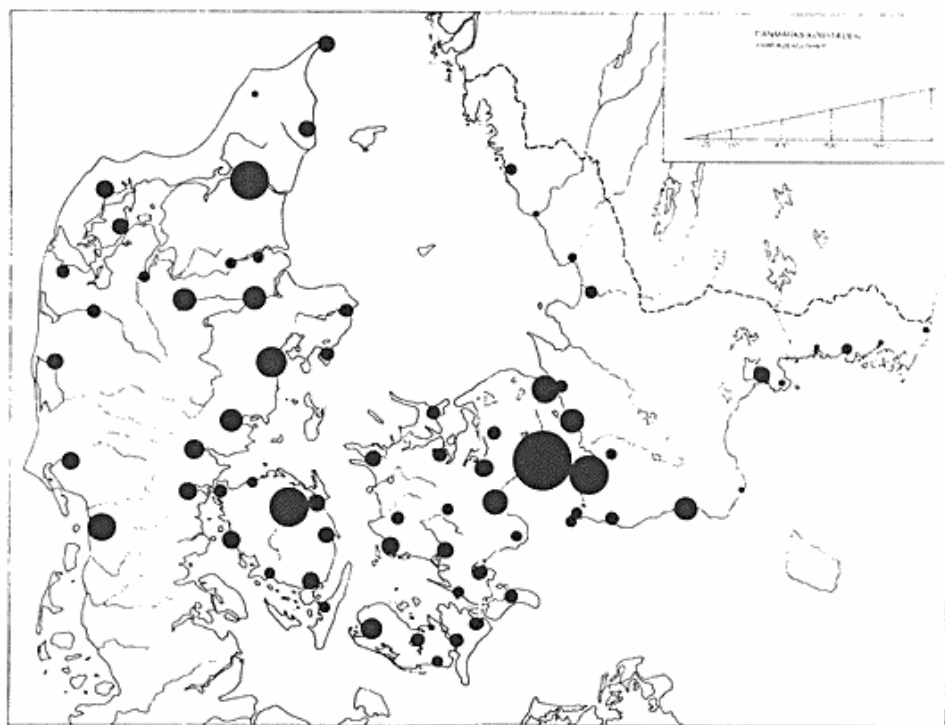
6. Carl Christiansen: Formuesforhold i Danmark under de første enevoldskonger 1660-1700, 1941, tabel XVIII, Jfr. Ole Degn, 1977 (se note 1), s. 12.

7. Væ og Åhus.

8. Trelleborg.

9. Landsbyerne anføres i Henrik Pedersen: De danske landbrug fremstillet på grundlag af forarbejderne til Christian V.s matrikel 1688, 1928, reprinted 1975.

Kort 2 De danske købstæder 1596.

Cirklerne angiver størrelsen af byernes skat til kongen (se skalaen). Efter Helge Gamrath og E. Ladewig Petersen: Danmarks historie, 2. Tiden 1340-1648, 1980, s. 422-23.

med et antal ejendomme på mellem 55 og 70 i befolkningstal formentlig på linje med de mindste købstæder, og endnu en halv snes landsbyer ragede yderligere op mellem de mindre købstæder, idet den største, Store Magleby ved København, med 117 gårde og huse formodentlig lå på linje med den 18. mindste købstad. Disse store landsbyer var vel reelt bydannelse, og de har haft en befolkning, der talmæssigt meget vel kan have svaret til ca. 12 % af købstædernes. Men de store landsbyer var bondebyer; de havde ingen af de funktioner, der karakteriserede købstæderne. Baggrunden var formodentlig for adskillige, at de var placeret i frugtbare egne, således at behovet for dyrkningsareal var mindre end ellers og ejendomsconcentrationen dermed kunne øges. Størsteparten af de store landsbyer var sognebyer, altså gamle byer, der i en fjernere fortid var blevet placeret på de lettestdyrkelige jorder. Kun en enkelt, Hals ved den østlige udmundning af Limfjorden, var i tiden på vej til at blive købstad, i forbindelse med kongens planer i årene omkring 1650 om udbygning af

denne bebyggelse til en fæstningsby. En anden, (Øster) Brønderslev, skulle langt senere, i 1921, opnå købstadsrettigheder, men på en ganske anden baggrund, industrialiseringen.

Det forholdsvis store antal byer, som Danmark havde allerede i middelalderen, betød, at landet var ret tæt besat med byer. Dårlige veje og dårlige transportmidler bevirkede dog også, at aktionsradius for bønder og andre måtte blive lille, med bondevogn vel omkring 20 km for en dagsrejse. Tegner man på 1500-1600årenes Danmarks-kort cirkler med en radius på 20 km omkring byerne, vil man finde, at de fleste egne af landet var ganske godt dækket; tyndt besat med byer var blot det nordlige, vestlige og centrale Jylland, der for en væsentlig del var dækket af heder.

Med datidens økonomiske udvikling, det lave produktionsniveau og den hermed sammenhængende forholdsvis lave omsætning, måtte de fleste af de mange byer nødvendigvis blive temmelig små. Endda havde man, som før nævnt, i 1670erne formodentlig en bybefolkningsprocent på ca. 24. Med det danske samfunds økonomiske udvikling var dette meget, og man ser da også en voldsom konkurrence, både i de enkelte byer blandt handlende og håndværkere, og mellem byerne. Ustandselig ser man klager over konkurrencen, og ødelæggende konkurrence var baggrunden for de førnævnte bynedlæggelser med henblik på at koncentrere kræfterne om enkelte andre byer.

Det store antal byer, man havde arvet fra middelalderen, var en væsentlig baggrund for, at regeringernes bestræbelser for at fremme byerhvervene og byerne nåede forholdsvis ringe resultater. Af de nye byer havde blot én, Fredericia, i 1672 nået et befolkningstal over 1.000. Når denne by havde fået en sådan vækst, var baggrunden endda, at den dels havde fået ganske særlige privilegier for handlende og håndværkere, herunder også for fremmede religionsudøvere, dels at den var fæstningsby og havde en stor garnison.

En nærmere forståelse af de nye byers forhold til de ældre, af de ældre byers position og af de små byers rolle, kan man få ved at betragte bysystemet som en helhed, med baggrund i Walter Christallers model for centralsteder fra 1930erne. Som nævnt ser man her allerede i 1500årene byerne stå i et hierarkisk system, som man på grundlag af det mere omfattende kildemateriale fra 1600årene nærmere kan bestemme og ud fra en række variabler og karakteristika udtegne på kort¹⁰. Vigtige er hér befolknings-

10. Et forsøg på at udtegne de danske byer på kort med baggrund i Walter Christallers centralstedteori er tidligere gjort af Peter Hoxcer Jensen: *Centralstedteorien og de danske byer 1536-1660*. (Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance. Festskrift til Poul E-

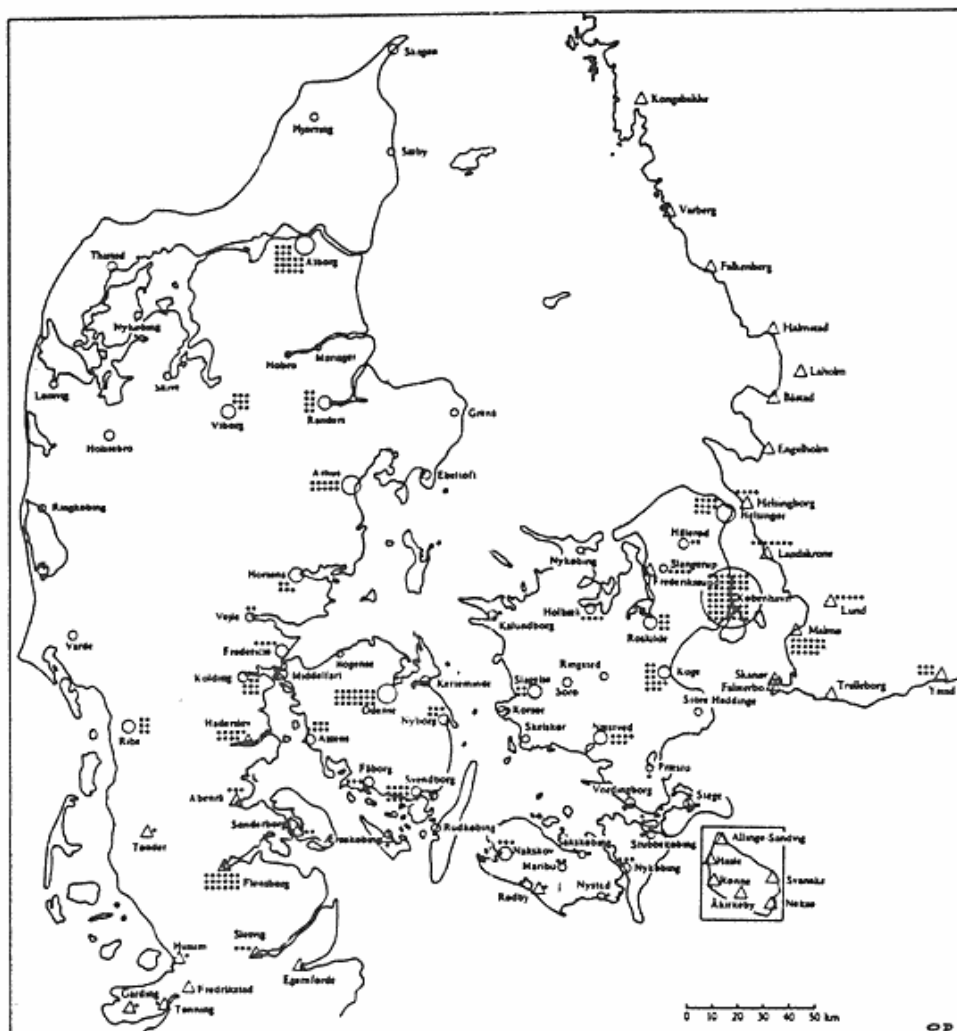
tallene, men disse kan ikke stå alene, da de på flere måder kan have en relativ betydning, bestemt af forskellige landsdeles størrelse og befolkningstæthed. Bestemmende for byernes placering i hierarkiet er derfor også administrative funktioner, handelsforhold, håndværkertraditioner, et kongeligt slot, havneforhold, fæstningsanlæg osv., forhold, der igen i høj grad er bestemmende for byernes økonomi og dermed befolkningstal. Netop disse administrative og økonomiske forhold bevirker, at byernes økonomi får en betydelig grad af inerti, og bidrager til at forklare vanskelighederne for regeringernes bypolitik i 1500-1600-årene uden væsentlige ændringer i den tekniske og økonomiske udvikling. Slående er det her, at man ser forholdsvis få ændringer i byernes indbyrdes placering, således som denne i store træk kan aflæses af byernes ansættelse til den såkaldte byskat (se tabelbilag 1). Fra 1548 til 1596 og igen fra 1596 til 1638 er det forholdsvis få byer, der har bevæget sig mere end tre trin op eller ned ad rangstigen. Bemærkelsesværdigt er her næsten alene Ålborgs og Nyborgs fremgang og Roskildes, Næstveds, Skagens, Steges og Nykøbing Mors' nedgang.

Med baggrund i de data, der er opstillet i tabelbilag 1, er det for året 1672 forsøgt at placere byerne på tre niveauer, idet dog hovedstaden sættes på et niveau øverst for sig selv. Byerne på de tre niveauer kan betegnes som landsdelscentre, regionscentre og egnscentre. I hver af landsdelene, øer eller større dele af Sjælland og Jylland, står en by som dominerende, i befolkningstal eller som administrativt eller økonomisk centrum. Tilsvarende står en del byer som dominerende i mindre områder og endelig herimellem det store flertal af små byer. De større byer kan her ses som centre ikke blot for det mindre opland, men også for et større, hvor der lå en række mindre byer.

I landsdelscentrene ser man i de fleste tilfælde adskillige administrative funktioner samlet. Det gælder landsting, bispesæde og amtsadministration, hvoraf sidstnævnte også kan karakterisere regionscentre. Disse administrative funktioner har tilført byerne befolkning i form af embedsmandskorps, og de har gennem administrationen af økonomiske og juridiske forhold trukket landsdelens eller regionens befolkning til byen i disse

nemark på tresårsdagen 13. april 1983, 1983, s. 127-44), der imidlertid ikke anfører kriterierne for grupperingen. Peter Hoxcer Jensen arbejder med hele seks niveauer, hvilket synes meget i betragtning af kildematerialets art og byernes størrelse i øvrigt. Opstillingen forekommer noget teoretisk; man bemærker her også, at Viborg er placeret på 4. niveau, til trods for, at byen ikke blot var stiftsby, men også rummede landstinget for den store provins Nørre-Jylland.

Kort 3 Købstæderne i kongeriget Danmark og hertugdømmet Slesvig 1672, med angivelse af antal kendte lav 1550-1700.

Det indbyrdes størrelsesforhold mellem byerne er angivet, idet arealet af en cirkel med radius på 0,1 cm = 2.500 indbyggere.

△ angiver byer, hvis befolkningstal er ukendt. ● betyder et lav registreret i perioden 1550-1700.

De skånske og hallandske byer var kun til henholdsvis 1660 og 1645 danske, ligesom de bleskingske byer, der ligger uden for kortets kant (som den skånske Kristianstad), var det til 1660.

Efter Ole Degn og Inger Dübeck: Håndværkets kulturhistorie, 2. Håndværket i fremgang. Perioden 1550-1700, 1983, s. 20.

ærinder og dermed styrket byens økonomiske liv¹¹. Ikke mindst de administrative funktioner i forbindelse med visse af landstingenes tingdage, herunder pengeomsætning, har tiltrukket folk og f.eks. bevirket, at byer som Viborg og Odense i særlig grad blev adelens byer, med årlige adelsmøder i forbindelse med gældsterminer og forretninger og hermed sammenhængende markeder samt familiefester i forbindelse med bryllupper og barnedåb. Afsætningen af varer modtaget gennem datidens dominerende naturaliebetalingssystem har yderligere styrket de større byers købmandsborgerskab.

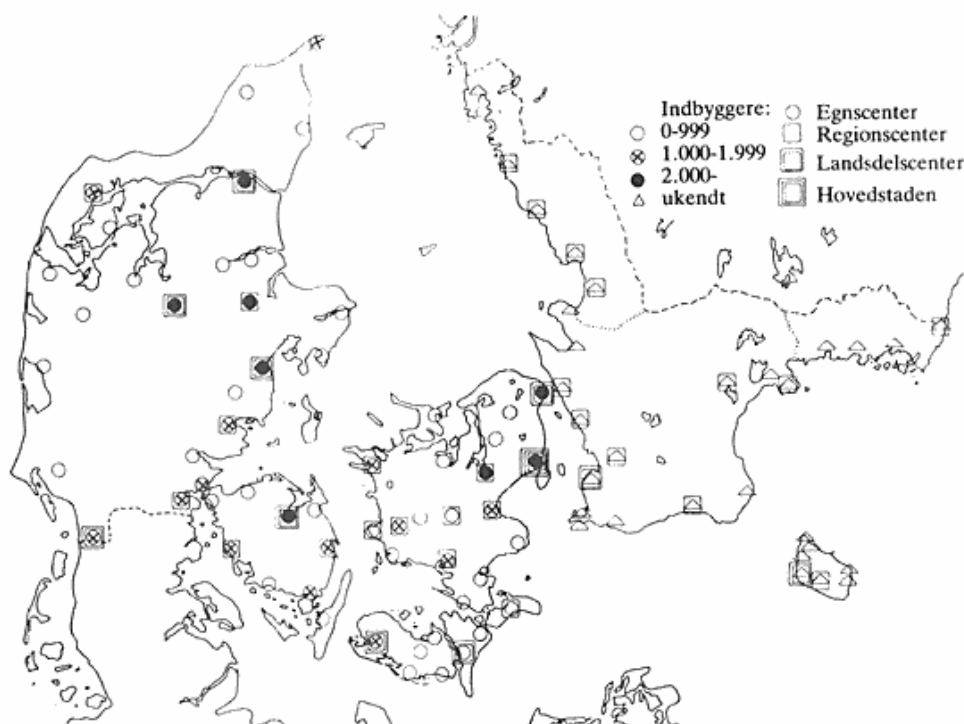
Omvendt karakteriserer mangelen af administrative funktioner og andre centralfunktioner de mange små byer og deres økonomiske muligheder. I kraft af deres privilegier på handel og håndværk har disse små byer spillet deres rolle for et opland som egnscentre i det økonomiske system, men deres muligheder har været begrænsede, også fordi de større byer med større udvalg og større kreditmuligheder har kunnet tiltrække en del af kunderne i de mindre byers naturlige opland.

Her følger yderligere de små byers begrænsede rolle i det hierarkiske system af netop differentieringen i dette. De større byer kunne opretholde et mere differentieret erhvervsliv, og dermed kom deres funktioner til at række videre ud, ud i de mindre byers områder. Man finder her i de større byer købmænd med større og mere differentierede vareudvalg end i de mindre byer, og de tiltrak da også kunder med mere differentierede og raffinerede varebehov, som adelige og gejstlige og borgerstandens øverste lag (jfr. kort 5)¹². Man har ligeledes i de større byer flere håndværk repræsenteret end i de små (jfr. tabelbilag 2), og man finder også her det største antal lav, idet der i flere fag var så mange udøvere, at der var basis for sammenslutninger (se tabelbilag 2 og kort 3). Det er således ganske karakteristisk, at en række håndværk, hvis produktion især efterspurgtes af adel og gejstlighed og borgerskabets øverste lag, næsten udelukkende fandtes i de større byer; det gælder således billedsnidere og stenhuggere og dygtige malere, hvis arbejder blev leveret til de kongelige slotte, til herregårdene og til kirkerne. Tilsvarende møder man i de større byer en større økono-

11. På lenslottene havde lensmændene i 1630'erne et kongeligt personale på 8-23 personer. Også en bys status som fæstningsby har været af væsentlig befolkningsmæssig og økonomisk betydning; eksempelvis var der ifølge Varberg lens regnskab 1638-39 (Rigsarkivet, København) på dette slot en besætning på 5 officerer, 6 underofficerer og 54 soldater, til hvem der udbetaltes en samlet årsløn på godt 2.700 rdl., svarende til 35-50 håndværker-årslønninger.

12. Dette ses også af Sophie Brahes regnskabsbog 1627-40. Ved Henning Paulsen, 1955, hvor de store byer Århus, Randers og Viborg spiller en langt større rolle end områdets små byer Ebeltøft og Grenå.

Kort 4 Købstæderne i Danmark 1672 og Skåne-landene 1655.

misk differentiering mellem borgerne, hvilket alene fremgår af det forhold, at den gennemsnitlige formue var størst i de store byer og gradvist faldt ned gennem niveauerne; for byerne i de fire grupper 2.000-4.000 indbyggere, 1.000-2.000, 500-1.000 og under 500 indbyggere var den gennemsnitlige formuetal pr. skatteyder beregnet ud fra skattelister 1674-76 således henholdsvis 369, 262, 208 og 126 rdl. (jfr. tabelbilag 1).

For bondebefolkningen har de små byer dog også spillet deres vigtige rolle, med købmænd, der kunne opkøbe bøndernes vel begrænsede overskudsproduktion af korn og igen levere de få forbrugsvarer, som de nødvendigvis måtte købe, som salt, jern, hør, hamp og en smule klæde. Alle købstæderne havde et torv, hvor bønderne kunne komme med deres landbrugsvarer, og én eller nogle få gange årligt afholdtes i hver by marked, på samme måde, som man dog også ser det mange steder på landet. Tilsyneladende inkonsekvent havde de små byer ret almindeligt flere årlige markeder end de store byer, men en forklaring kan være, at netop de små byer har haft brug for de omsætningsmuligheder og den forøgelse af vareudbudet, som markederne kunne give (jfr. tabelbilag 1). For landbefolkningen var også småbyerne vigtige som omsætningssteder, og man ser da også i

flere tilfælde bønderne kræve en by bevaret eller genoprettet i forbindelse med regeringernes bestræbelser for at nedlægge mindre levedygtige småbyer¹³. Når det gælder håndværket, har bønderne dog i væsentligt omfang kunnet klare sig med de håndværkere, hvis fag efter recessen af 1558 var tilladt på landet, de helt nødvendige grovsmede, tømrere, murere, skindere, skræddere (der syede vadmél, bøndernes hjemmenvævede, simple stof) og simple skomagere; til disse føjede en forordning af 1681, gentaget i Danske Lov 1683, bødkere, teglbrændere og pottemagere (der fremstillede jydepotter, sorte potter), hjulmænd og vævere (som vævede vadmél og blå- og hampelærred). Af sådanne håndværkere synes der allerede i 1600årene at have været en del på landet. Skattelisterne angiver vel blot et forholdsvis lille tal sammenlignet med byernes håndværkertal; men da vi med den første bevarede folketælling, fra 1787, får mere sikre tal, var tallet af landhåndværkere mere end dobbelt så stort som tallet af byernes håndværkere¹⁴. Og allerede i 1600årenes lensregnskaber, kærnerregnskaber og kirkeregnskaber ser vi, at der på landet boede væsentlig flere håndværkere, end man almindeligvis forestiller sig, og det gælder også i fag, som ifølge lovgivningen ikke måtte udøves på landet. Landhåndværkerne bidrog sammen med mange ulovligt arbejdende håndværkere til at gøre forholdene ikke mindst for de små byer vanskelige.

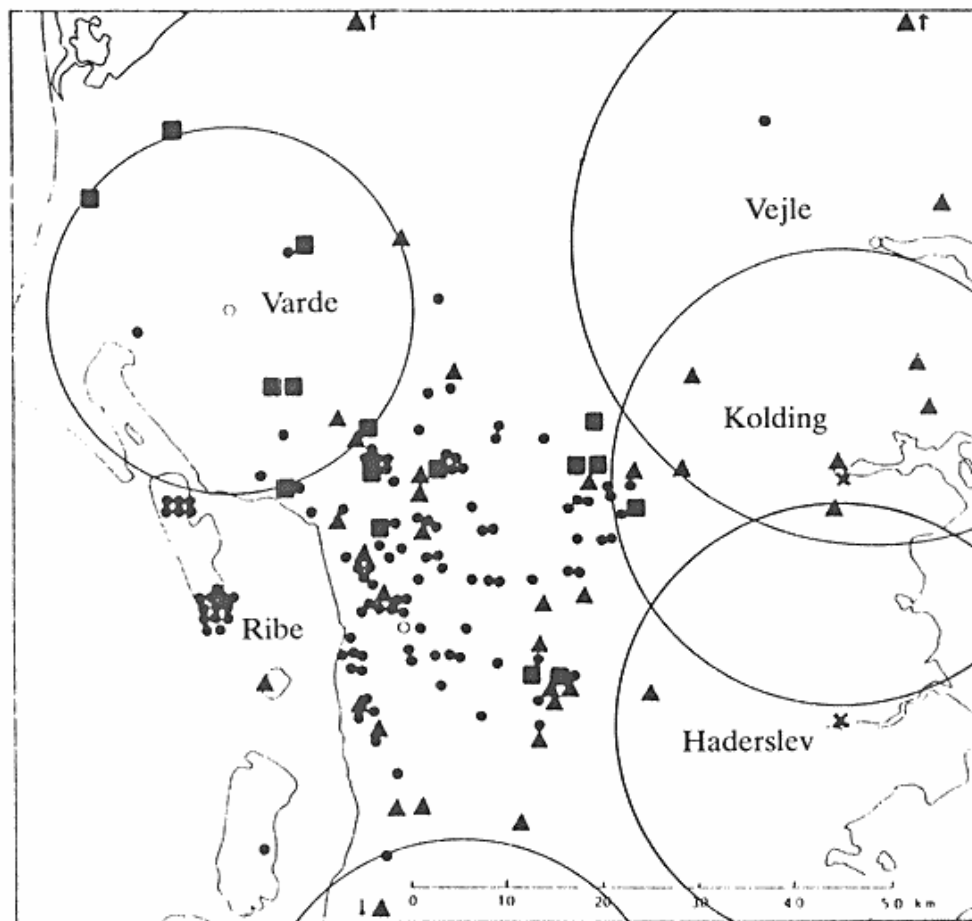
Også kulturelt stod de mange små købstæder med en mindre baggrund end de større. Vel havde de en sognepræst og måske også en kapellan; og indtil en reform i 1739 havde alle købstæder en latinskole, der dog ikke mindst netop i de små byer var lille og elendig. Men de større byer havde to eller flere sognepræster, og i domkirkebyerne skulle der efter kirkeordinansen af 1537 være en særlig teologisk lektor, der kom til at fungere som et supplement til latinskolens lærerstab. En væsentlig del af landets kulturliv var dog koncentreret omkring København, der ikke blot havde et præsteskab ved syv sognekirker, men også kongerigets eneste universitet.

Med det lave produktionsniveau og den dermed forholdsvis ringe omsætning var der med det antal byer, Danmark havde arvet fra middelalderen, ikke basis for en egentlig byudvikling i 1500-1600årenes Danmark. Man ser blot nogle mindre justeringer i den i øvrigt store og brogede mængde af byer med meget forskellige baggrunde og vilkår. For regeringerne var det muligt at nedlægge nogle af de mindre købstæder, der i forvejen klarede sig dårligt og over for kongens magtbud og fratagelsen af privilegierne har stået hjælpeløse. Ulige sværere var det for regeringerne

13. Vilhelm Lorenzen, 1947-58 (se note 1), 2, s. 19-23.

14. Ole Degn, 1977 (se note 1), s. 38.

Kort 5 En stor Ribe-købmands kundekreds 1640.

Den store bys store købmands kunder når ud i nabobyernes områder, der er tegnet med cirkler med radius svarende til den halve afstand mellem de pågældende byer og Ribe. På grundlag af Ole Degn: *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560-1660*, 1981, 1, s. 281.

at fremme byudviklingen. En undtagelse var her blot den dominerende hovedstad, hvis udvikling som regerings- og garnisonsby tog fart i 1630'erne og medførte en befolkningsvækst fra 25.000 indbyggere i 1630 over 30.000 i 1650'erne og 41.000 i 1672 til 60.000 i 1680'erne¹⁵. Man havde vel i

15. Ole Degn i Ole Degn og Inger Dübeck: *Håndværkets kulturhistorie*, 2. Håndværket i fremgang. Perioden 1550-1700, 1983, s. 13. De store andele, embedsmands- og militærpersonalet (»Sømænd i Nyboder«) udgjorde af Københavns befolkning, fremgår af tabelbilag 3.

anden halvdel af 1500'årene gode tider, med fremgang for den danske eksport af okser og korn. Men et par årtier ind i 1600-årene vendte udviklingen, med afsætningsvanskeligheder og snart efter gentagne krige med besættelser og store ødelæggelser og stadige skatteudskrivninger og i 1650'erne en befolkningsnedgang på måske 30 %. Først årtier ind i 1700'årene skulle udviklingen vende og dermed byerne gå ind i bedre tider.

Tabelbilag

Tabelbilag 1 fts.: De danske købstæder 1672

	Skibsfart gennem Øresund 1636:			Told- og acciseindtægt 1656	Grundtakst 1661	1674	
	Antal skibe	disse læstetal	passeret læstetal			skatteydertal verdslige	gnstl. formue pr. skatteyder
København	80	4.197	8.048	11.474		2.137	315
Ålborg	7	156	256	3.962	77.588	377	189
Helsingør	13	210	326	3.177	44.595	558	188
Odense				890	81.705	510	337
Århus	6	260	576	2.423	62.655	487	394
Viborg				744	33.369	255	687
Roskilde				782	33.087	239	608
Randers	3	64	64	1.462	43.744	293	491
Ribe	4	226	606	17.405	42.656	311	329
Nakskov	1	28	28	969	47.598	232	271
Næstved				1.134	20.143	322	281
Slagelse				forpagtet	19.639	184	430
Køge	1	20	40	1.093	32.139	210	792
Fredericia				—	—	—	—
Horsens				718	23.994	175	184
Nyborg				1.481	23.090	156	194
Kolding	3	42	78	20.436	16.310	150	161
Assens	4	94	94	8.613	9.708	202	69
Kalundborg				721	13.218	183	200
Svendborg				594	7.927	165	85
Skagen				—	1.116	120	18
Thisted				321	5.146	148	103
Hillerød				—	3.107	153	79
Holbæk				1.127	10.035	112	461
Nykøbing F	1	30	30	513	15.272	180	283
Fåborg				414	8.473	110	107
Korsør				902	11.408	149	606
Ebeltoft	6	140	174	324	9.771	165	155
Hjørring				26	3.485	96	137
Middelfart				2.081	6.793	140	77
Vordingborg				285	5.830	141	215
Vejle				236	9.589	83	183

Kilder: Carl Christiansen: Formuesforhold i Danmark under de første enevoldskonger 1660-1700, 1941, tabel IV og XVIII. P. V. Jacobsen: Det danske skattevæsen under Christian III og Frederik II, 1833, s. 116-20. V. A. Secher: Corpus constitutionum Danicæ. Forordninger, recesser og andre kongelige breve, Danmarks lovgivning vedkommende 1558-1660, 4. 1894, s. 760-65. Vilhelm Lorenzen: Vore byer. Studier i bygning, 1-3, 1947-55. Almanak 1665. Ole Degn og Inger Dübeck: Håndværkets kulturhistorie, 2. Håndværket i fremgang. Perioden 1550-1700, 1983, s. 239-41. Øresundstoldregnskaber, Indtægtsbøger 1636, Rigsarkivet, København. J. A. Fridericia: Til belysning af toldindtægterne under Frederik III. (Danske Magazin, 5.r.2, 1890, s. 153-57).

Tabelbilag 1a: Købstæderne i de 1645 og 1660 tabte Skånelande

	Trin	1548	Rangfølge 1596	1638	Lands- tings- sæde	Stifts- by	Lens- adm.- sæde	Kgl. slot 1588- 1648	Fest- nings- by 1645	Antal mar- ke- der	Lav	Sog- ne	Antal skibe	Skibsfart gennem Øresund 1636: disse- læste- tal	passe- ret læ- stetal
Malmø	1	2	2	3			x	x	x	-	17	1	19	1.054	4.206
Ystad	2	4	5	8				x	x	1	6	1	1	40	80
Landskrone	2	6	5	10			x	x	x	1	7	1	1	14	14
Kongsbakke	3	-	-	17						-		1			
Varberg	2	12	14	16			x	x	x	2		1			
Falkenberg	2	14	17	16			x	x	x	1		1			
Halmsted	2	10	11	-	x		x	x	x	-		1			
Laholm	2	16	16	-			x	x		1		1	1	12	12
Båstad	3	-	-	-						5		1			
Helsingborg	2	10	14	11			x	x		2	4	1			
Lund	2	10	11	14						2	5	1			
Skånør	3	14	15	17		x				2		1			
Falsterbo	3	14	15	17						-		1			
Simmershavn	3	14	15	17						-		1			
Kristianstad	2	-	-	14			x		x	2		1	1	16	16
Sølvesborg	2	15	16	17			x	x		3		1			
Ronneby	3	8	13	15						1		1			
Christianopel	2	-	-	-			x		x	2		1			

Anm.: Tabellen medtager ikke de købstæder, der i perioden 1536-1660 er gledet ud af købstædernes række, nemlig i Skåne: Engelholm, Tommarp, Vår, Åhus og Trelleborg, i Halland: Gåsekil og i Blekinge: Elleholm, Lykä og Avasker (se teksten).

Kilder: P. V. Jacobsen: Det danske skattevæsen under Christian III og Frederik II, 1833. V. A. Secher: Corpus constitutionum Danie. Forordninger, recesser og andre kongelige breve, Danmarks lovgivning vedkommende 1558-1660, 1-6, 1887-1918. Almanak 1645. Øresundstoldregnskaber, Indtægtsbøger 1636, Rigsarkivet, København. Ole Degn og Inger Dübeck: Håndværkets kulturhistorie, 2. Håndværket i fremgang. Perioden 1550-1700, 1983.

Tabelbilag 2: Erhvervsfordelingen i København 1660 og otte jyske købstæder 1661-62 i procent

Rangfølge 1672	1	5	8	9	17	40	?	53	56
	København				Skåne				
	Århus	Randers	Ribe	Kolding	Varde	derborg	ager	Hobro	I alt

	1660	1661	1661	1661	1661	1661	1661	1661	1661	1661	1661	1661
Købmænd o.a. handlende	4	4	4	13	7	16	3	4	2	7		
Øl- og brændevins- og brødsælgere	1	3	4	7	2		7	4	5	1		
Skippere	2	2	2	1	1			4	2	2		
Håndværkere	20	28	20	26	39	24	47	19	24	23		
heraf:												
levnedsmiddelfag	3	1	1	3	3	1	5		2	3		
tekstil- og beklædningsfag	7	8	10	13	19	12	21	11	17	9		
jern- og metalfag	3	1	3	5	6	3	7	1	3	3		
træfag	3	1	2	2	3	2	7	3	2	2		
andre fremstillingsfag m.m.	1	1	1		1	1	2	3	2	1		
bygge- og anlægsgfag	3	2	2	3	7	5	5	1		4		
uangivet håndværk		14	1							1		
Ufaglærte	4	6	4	3	4			4		3		
Avlsmænd		2	4		5	5		5	31	1		
Gæstgivere		1		1		1	5					
Vognmænd		2	5	2	3	6						
Andre	6	3	12	3		1	2	4		5		
Sømænd i Nyboder	29									20		
Embeds- og bestillingsmænd	10	6	5	10	11	8	14	8		9		
Adelige	1									1		
Enker og enlige og fattige kvinder	11	26	25	23	12	19	5	20	12	18		
Intet og uangivet og fattige mænd	8	17	15	11	16	18	17	28	26	12		
Fattige	4									2		
Husstandsoverhoveder i alt	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Husstandsoverhoveder i tal	4.399	561	401	513	203	98	58	75	58			
Antal håndværksfag	83	28	24	37	32	16	15	10	9			

Anm.: Når Århus ikke har et større antal håndværk, kan det skyldes, at materialet er ufuldstændigt, jfr. det høje tal under »uangivet håndværk«. En opgørelse over skatteborgere i Ålborg 1672 giver her 40 forskellige håndværksfag.

Kilde: Ole Degn og Inger Dübeck: Håndværkets kulturhistorie, 2. Håndværket i fremgang. Perioden 1550-1700, 1983, s. 242-45.

Tabelbilag 3: Erhvervsfordelingen i Ribe 1682 og Stege 1697, med angivelse af antal fag

	Skatteydere		Antal erhverv/fag	
	Ribe 1682	Stege 1697	Ribe 1682	Stege 1697
Købmænd og handlende	49	3	3	1
Embeds- og bestillingsmænd	37	23	28	18
Håndværkere	145	32	36	16
Ufaglærte	13	12	7	3
Øvrige				
Selvstændige i landbrug, fiskeri og gartneri	3		3	
Selvstændige i transporterhverv	4		1	
Ude af erhverv og uangivet				
mænd	86	54	-	-
kvinder, enlige	57	1	-	-
kvinder, enker	102	4	-	-
I alt	496	129	78	38

Kilde: Ole Degn: Ribe 1500-1950. Scandinavian Atlas of Historic Towns, 3, 1983, s. 84-90.
Poul Tuxen: Stege 1500-1950. Scandinavian Atlas of Historic Towns, 5, 1987, s.52-55.